

Afrika Tasavvuf Araştırmaları
Kadir Özköse
Kalem Yayınevi, İstanbul 2019, 506 s.
ISBN: 978-975-8907-33-5

African Sufism Studies

Ömer DİLMEN

Dr., Millî Eğitim Bakanlığı, omerdilmen@hotmail.com, Orcid ID: 0000-0001-7671-2571

Makale Bilgisi	Article Information
Makale Türü – Article Type	Kitap İncelemesi / Book Review
Geliş Tarihi – Date Received	1 Mayıs / May 2021
Kabul Tarihi – Date Accepted	23 Haziran / June 2021
Yayın Tarihi – Date Published	25 Haziran / June 2021
Yayın Sezonu	Nisan – Mayıs– Haziran
Pub Date Season	April – May – June

Atf / Cite as: Dilmen, Ö. (2021). Afrika Tasavvuf Araştırmaları/African Sufism Studies. Turkish Academic Research Review, 6 (2), 812-826. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr/issue/62824/930745>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr>

Copyright © Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016- Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Turkey. All rights reserved.

Afrika Tasavvuf Araştırmaları
Kadir Özköse
Kalem Yayınevi, İstanbul 2019, 506 s.
ISBN: 978-975-8907-33-5

Ömer DİLMEN

Öz

Bu çalışmada Prof. Dr. Kadir Özköse'nin çeviri ve makalelerinden oluşan *Afrika Tasavvuf Araştırmaları* adlı eseri değerlendirilecektir. Afrika pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış bir kıtadır. Müslümanların Afrika ile ilk teması Hz. Peygamber'in risâletinden kısa bir süre sonra gerçekleşen Habeşistan hicretleri ile gerçekleşmiştir. Müslümanlar Hz. Ömer (ö. 23/644) devrinde Mısır'ın fethedilmesi ile kıtaya giriş yapmışlardır. Devam eden fetih hareketleri ile Müslümanlar tarafından hilafet merkezine bağlı veya bağımsız pek çok devlet kurulmuştur. Kıtada İslâm varlığının korunmasında ve yayılmasında; murâbitlik geleneği, ilim erbabı ile tasavvuf erbabının birlikte hareket etmesi, medrese-tekke birlikteliği, gezginci dervişlerin Afrika içlerine düzenledikleri yolculuklar ve tüccarların faaliyetleri önemli rol oynamıştır. İslâm'ın ilk asırlarından itibaren Afrika'da varlık gösteren sûfiler, tarikatların teşekkülünden sonra 15. asırda Kuzey Afrika merkezli olmak üzere popüler hale gelmişlerdir. Bu coğrafyada başta Kâdiriyye, Şâzeliyye, Bedeviyye, Ticâniyye, Derkâviyye ve Senûsiyye olmak üzere pek çok tarikat etkin rol oynamıştır. Batı'nın 15. asırda ekonomik gerekçelerle Afrika ile başlayan ilişkisi, sonraki asırlarda sömürgeci bir anlayışa bürünmüştür. Sömürgeci Batı karşısında sûfiler halkın direnişinde ve örgütlenmesinde ana aktör olmuşlardır. Afrika'nın Osmanlı Devleti ile teması 16. asrın ilk çeyreğinde Mısır'ın fethi ile başlamış ve sonrasında gelişen ilişkiler, karşılıklı dayanışma şeklinde gerçekleşmiştir. Afrika'daki sûfiler, kendilerine özgü bir tasavvuf anlayışı oluşturmaları, buldukları şartlarda yapılması gereken en hayırlı faaliyet ne ise ona odaklanmaları ve aksiyoner bir kimliğe sahip olmaları yönleriyle dikkatle incelenmeyi hak etmektedirler. Özköse'nin *Afrika Tasavvuf Araştırmaları* isimli kitabı İslâm'ın başlangıcından yakın zamana değin bu coğrafyadaki tasavvufî hareketleri göz önüne sermesi ve bu içerikle basılan ilk kitap olması yönleri ile literatürde önemli bir boşluğu doldurabilecek bir niteliğe sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Kadir Özköse, Afrika, Tasavvuf Araştırmaları, Fülânî, Senûsiyye.

African Sufism Studies

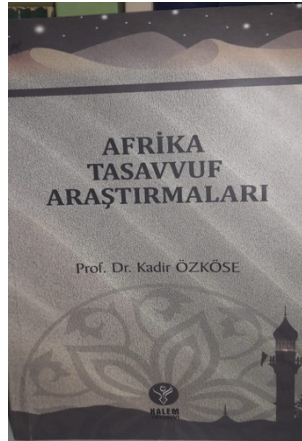
Abstract

In this study, Prof. Dr. Kadir Özköse's work entitled *African Sufism Studies* consisting of translations and articles are evaluated. Africa is a continent that has hosted many civilizations. The first contact of Muslims with Africa was with the Abyssinian migrations that took place shortly after the Prophet Muhammad's prophethood. The Muslims stepped into the continent with the conquest of Egypt during the reign of Caliph Omar (d. 23/644). With the ongoing conquest movements, the Muslims established many states affiliated to or independent of the

caliphate centre. In the preservation and spreading of the existence of Islam in the continent, the tradition of marabout, the cooperation between the scholars and Sufis, the association of madrasah and lodge, the travels of the wandering dervishes into Africa and the activities of the merchants played a crucial role. Sufis, who existed in Africa since the first centuries of Islam, became popular in the 15th century after the establishment of the sects, being based in North Africa. Many sects such as Qadiriyya, Shadhiliyya, Badawiyah, Ticaniyyah, Darkaviyyah and Sanusiyya played an active role in this geography. The relationship of the West with Africa, which started in the 15th century for economic reasons, turned into a colonial understanding in the following centuries. Against the colonialist West, the Sufis have been the main actor in the resistance and organization of the people. The contact of Africa with the Ottoman Empire started with the conquest of Egypt in the first quarter of the 16th century and the relations that developed afterwards took place in the form of mutual solidarity. Sufis in Africa deserve to be examined carefully in terms of establishing their understanding of Sufism, focusing on what is the best activity to be done in their circumstances, and having a reactionary identity. Özköse's book entitled with *African Sufism Studies* has a quality that can fill an important gap in the literature in terms of showing the Sufi movements in this geography from the beginning of Islam up to now and being the first book published with this content.

Keywords: Kadir Özköse, Africa, Sufism Studies, Fulani, Sanusiyya.

Giriş

Dünyanın en eski kıtalarından birisi olan Afrika pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Hz. Peygamber döneminde Habeşistan hicretleriyle birlikte Müslümanların kıta ile ilk teması gerçekleşmiş, Hz. Ömer'in Mısır'ı fethetmesi ile de kıtanın kapıları Müslümanlara açılmıştır. Sûfilerin İslâm'ın yayılmasında etkin rol oynadıkları bir vakiadır. Kılıçla fetihten önce gönüllerin fethi sûfiler eliyle olmuştur. Afrika'da İslâm varlığının korunmasında ve yayılmasında tüccarlar ve sûfiler etkin rol oynamışlardır. Murâbitlik geleneği, ilim erbabı ile tasavvuf erbabının birlikte hareket etmesi, medrese-tekke birlikteliği ve gezginci dervişlerin Afrika içlerine düzenledikleri yolculuklar, bu coğrafyada İslâm'ın kabulünü kolaylaştırmıştır. Fetih hareketlerine başlangıçta tepkisel yaklaşan yerli halkın direnci, sûfilerin iyi ilişkileri ile kırılmış ve yerli halk İslâm'a ısındırılmıştır. Hem Arapça hem de halkın konuştuğu dillerde bir İslâmî edebiyatın oluşturulması, halkın İslâmî bilince kavuşmasında önemli rol oynamıştır.

15. asırda ekonomik sebeplerle Afrika ile temas kuran Batılı devletler, önce altın ve benzeri kıymetli madenleri aramak için Afrika'ya hükmetmeye başlamışlar,

sonradan ise sanayi devrimi ile birlikte, gereken ham maddeyi ve insan gücünü sağlamak ve yeni pazarlar oluşturmak için bu toprakları sömürgeleştirmeye çalışmışlardır. Batı'nın bu insanlık dışı çalışmaları karşısında bölgedeki sūfi hareketler etkin rol oynayarak halkın direnişinde ana aktör olmuşlardır.

Osmanlı Devleti'nin Afrika ile teması 16. asrın başlarında Mısır'ın fethedilmesi ile başlamıştır. Afrikalı Müslümanlarla her zaman dayanışma içinde olan Osmanlı Devleti, kıtanın güvenliğinin sağlanmasına katkıda bulunmuş, Batı'nın sömürge faaliyetlerinin karşısında durmuş ve bölgeye imkânlar ölçüsünde yardım etmiştir. Özellikle Senûsiyye'nin, Kuzey Afrika'da en etkin olduğu dönemde Osmanlı Devleti ile sıkı temasları olmuş, Osmanlı Devleti Fransız yayılcılığı karşısında Senûsiyye'yi desteklemiş ve I. Dünya Savaşı'nda da bu tarikatın mensupları Osmanlı'nın yanında savaşa katılmışlardır.

İncelediğimiz Özköse'nin eseri, Afrika'da özellikle İslâm'ın karşılıık bulduğu Mağrib, Kuzey Afrika, Orta Afrika ve Batı Afrika'daki tasavvufi hayatla ilgili çeviri ve makalelerinden oluşmaktadır. Kitap, Afrika'da tasavvufi hayatın serencamını görmek isteyen araştırmacılara ve okuyuculara derli toplu bilgi vermesi ve bu içerikle basılan ilk kitap olması yönleri ile önemli bir boşluğu dolduracak niteliktedir.

Kitap önsöz ve yirmi bir bölümden oluşmuştur. Bu bölümlerin on bir tanesi yazarın Afrika'daki tasavvufi hayatla ilgili yaptığı çeviriler, on tanesi de kıtaya dair yazdığı makalelerdir.

Kitabın birinci bölümünde yazarın J. Spencer Trimingham'dan "Tasavvuf Akımlarının Kuruluřu" adıyla bir makale çevirisi yer almaktadır. Bu çeviride 13. asra kadar tasavvufi akımların kuruluşuna ve gelişimine, bu ana çerçevede Afrika'da tasavvuf anlayışının kuruluşuna ve gelişimine temas edilmiştir. Sūfinin kim olduğu, tasavvufun gayesinin ne olduğu tanıtıldıktan sonra, tasavvufun bir ilim olarak teşekkül devrinde kelam ve fikhın baskısı altında kaldığı, Kuşeyrî (ö. 465/1072) ile Kur'an ve sünnet temelli bir tasavvuf anlayışının oluşmaya başladığı ve Gazâlî (ö. 505/1111) ile birlikte tasavvufun meşrû bir ilim olarak kabul edildiği belirtilmiştir. Farklı kültür, inanç ve fikirlerden tasavvufun etkilendiğine dair görüşler varsa da, sūfilerin kendilerini Kur'an ve sünnet temelli bir din anlayışında gördükleri vurgulanmıştır. Şiâ'nın Kuzey Afrika'da Fâtımî Devleti ile yayılcı bir anlayışta olmasının, Selçuklu Devleti'nin çabaları ve kurulan medreselerin etkinliği ile dengelendiğine değinilen çeviri, tasavvuf düşüncesinin zühd döneminden sonra 13. asırda tarikat adı verilen kurumsal bir forma dönüştüğü tespiti ile tamamlanmıştır.

Bu bölümde ana hatları ile başlangıçtan tarikatlar dönemine kadar tasavvuf düşüncesinin geçirdiği süreç ortaya konmaya çalışılmıştır. Tasavvufun başka kültür ve dinlerden etkilendiği iddialarına karşı, sûfilerin kendilerini Kur'an ve sünnet temelli bir anlayışa dayandırmaları, öne çıkartılması gereken bir husustur. Ayrıca tasavvufun kelim ve fıkıh gibi ilim dalları karşısında varlık mücadelesini sürdürerek nihayetinde kendine meşrû bir alan açıp İslâmî ilimlerden birisi olması dikkate değer bir başka yöndür. (s. 15-29)

Kitabın ikinci bölümünde yazarın Trimmingham'ın *The Sufi Orders in Islam* adlı eserinden yaptığı "Afrika'da Tarikatların Kurumsallaşması" isimli çevirisi yer almaktadır. Bu bölümde Afrika'da etkin olan Tayyibiyye, Bedeviyye, Şâzeliyye, Cezûliyye, İseviyye, Hansaliyye, Vefâiyye, Arûsiyye, Zerrûkiyye gibi tarikatlardan kısaca bahsedilmiş, Kâdirî tarikatının yerini zamanla kendisinden doğan Ticâniyye'ye bıraktığı ve Merini Sultanlığı döneminde Afrika'ya özgü bir teşkilat olarak murâbitliğin etkin olduğu hususlarına değinilmiştir. Bu bölümün son kısmında Mağrib bölgesindeki İslâm düşüncesinin dinamik ve direniş ruhu yapısının, geleneksel tasavvuf anlayışını baskıladığı belirtilmiştir. Sûfilerin buldukları yerlerde en verimli hangi yöntemle dinî hayatın yaşanması/yaygınlaştırılması mümkünse o yöntemi kullandıkları hususunu hatırlatması açısından bu tespit önemlidir. Çevirisi yapılan bu yazıda Afrika'da tarikatların ortaya çıkışı ve yayılışı ile ilgili bilgiler daha sistematik olsaydı, okuyucu için daha faydalı bir içerik olabilirdi. (s. 31-39)

Kitabın üçüncü bölümünde yazarın Magali Morsy'in *Nort Africa 1800-1900, The Nile Valley To The Atlantic* adlı eserinden yaptığı "Kuzey Afrika'da Tasavvufun Rolü" isimli çevirisi yer almaktadır. Bu çeviride tasavvufun amacının İslâmî bilincin uyanması olduğuna, mânevî kemâlâtın gerçekleşmesinde şeyh-mürîd ilişkisinin önemine temas edildikten sonra Kuzey Afrika'da erken dönemde yaygın olan tarikatların Kâdiriyye ve Şâzeliyye olduğu belirtilmiştir. Bu bölgede 15. asırla birlikte tarikatların, halkı yabancı güçlere karşı örgütleyen birer siyasî yapı gibi çalıştıkları belirtildikten sonra 18. asırda Avrupa'nın Afrika'ya karşı yaptığı sömürge hamlelerinde Derkâviyye'nin, 19. asırda da Fransızlara karşı Ticâniyye'nin etkin rol oynadığı belirtilmiştir. Bu bölümde sûfilerin yaşadıkları coğrafyada halkın refahı için takip etmeleri gereken yöntem ne ise onu yaptıklarını görüyoruz. Sûfilerin özellikle bu coğrafyada sömürge ve işgaller karşısında etkin rol oynadıkları ve halkın bu güçlere karşı örgütlenmesinde aksiyoner oldukları dikkate değer bir husustur. (s. 41-45)

Kitabın dördüncü bölümünde “Kuzey Afrika’da Tasavvufi Hareketler” başlığı altında yazar, hicrî ilk iki asırda şarkta oluşan zühd hareketlerinin Kuzey Afrika üzerinde etkili olduğunu, düşünce sistemi ve tarikat olarak tasavvuf anlayışının bölgede hicrî 5. ve 6. asırda varlık göstermeye başladığını belirtmiştir.

Yazar, Kuzey Afrika tasavvufunun Afrika, Endülüs ve şark tasavvuf anlayışından etkilendiğini ve bölge halkının hac ibadeti, ilim tahsili, doğruya yaptıkları ticârî yolculuklar vasıtasıyla tasavvufla tanıştıklarını belirtmiştir.

Özköse, 11. asırda tasavvufî esasların bölgede yaygın olan Mâlikî mezhebine uygunluğu sebebiyle fikhî yönü güçlü sûfi şahsiyetlerin ortaya çıktığını ve bu bölgede Kur’an ve sünnete sadâkati ön plana çıkaran, toplumun ihtiyaçlarını karşılamayı ve mazlumların haklarını savunmayı şiar edinen, evlerini, zâviyelerini misafirlere açan, hac yolculuğuna çıkanlara destek olan şekilde üç ayrı çalışma üslûbunun oluştuğunu belirtmiştir. Bu üç üslûptan hareketle Kuzey Afrika tasavvufunun temel özellikleri, Cüneydiyye ekolüne bağlı olması, aşırılıklardan uzak olması, ilmî zihniyete öncelik vermesi şeklinde özetlenmiştir. Yazar bu üç temel özelliğe göre Kuzey Afrika’da fukahânın tasavvuf çizgisi, hakikat ehlinin tasavvuf çizgisi, ahlâk ve zühdü esas alanların tasavvuf çizgisi olmak üzere üç ana tasavvuf çizgisinden söz edilebileceğini belirtmiştir.

Yazar, Kuzey Afrika tasavvuf tarihinin, Cüneyd-i Bağdâdî’ye (ö. 297/909) kadarki süreç, Cüneyd-i Bağdâdî’den Ebû Medyen’e (ö. 594/1198) kadarki süreç, Ebû Medyen’den Şâzelî’ye (ö. 656/1258) kadarki olan süreç, Şâzelî’den Cezûlî’ye (ö. 869/1465) kadarki süreç, Cezûlî ve sonrası diye dört ana bölümde incelenebileceğini belirtmiştir.

Yazar, Kuzey Afrika’da İslâm’ın yayılmasında sûfilerin etkin rol oynadıklarına temas etmiş, hac ve ilim yolculuklarının Afrika sûfilerinin seyr u sülûk eğitimindeki önemine değinmiş ve Ebû Muhammed Sâlih el-Mağîrî’nin (ö. 631/1234) kurucusu olduğu Mağîriyye tarikatının üç-dört asır hac organizasyonu görevini yürüttüğünü belirtmiştir.

Yazar, pek çok devletin hâkimiyeti altında kalan Kuzey Afrika’nın, 16. asrın başlarında Osmanlı hâkimiyetine girdiğini, Osmanlı öncesinde Avrupa’nın ekonomik amaçlarla hedefinde olduğunu belirtmiştir. 19. asırda ise sanayileşmenin bir gereksinimi olarak ucuz hammadde kaynağı ve yeni tüketim pazarları olarak Avrupa’nın sömürgeleştirmesine maruz kalan Kuzey Afrika’da, bu sömürge hareketleri ve sömürgeleştirmeye birlikte başlayan misyonerlik çalışmalarına karşı sûfilerin etkin mücadele ettiklerine temas edilmiştir.

Yazarın temas ettiği fikhî yönü de güçlü sûfi tipolojisinin bu bölgenin kendi gerçekliği ile örtüşen medrese-tekke birlikteliğinin bir sonucu olarak oluştuğunu söyleyebiliriz. Yine bu bölümde yazarın sûfilerin sömürge güçleri karşısındaki etkin rollerine temas etmesi, tasavvuf düşüncesinin şartlar gerektirdiğinde aksiyonerliği sağlayabilecek bir muhtevaya sahip olduğunu göstermesi açısından önemli bir konudur. (s. 47-64)

Kitabın beşinci bölümünde yazarın, Trimmingham'ın *The Sufi Orders in Islam* adlı eserinden yaptığı “İhyâ Hareketleri” başlıklı çevirisi yer almıştır. Bu çeviride, Batı'nın sömürgeciliği karşısında İslâm dünyasında ortaya çıkan ihyâ hareketlerine temas edilmiştir. Burada ihyâ hareketi olarak Vehhâbî hareketinin, Derkâviyye ve Ticâniyye tarikatlarının etkin olduğu belirtilmiş, Vehhâbî hareketinin zamanla sert bir dinî tutuma sahip olduğunun altı çizilmiştir.

Bu çeviride aktarılan bilgilerden hareketle sûfilerin kendilerini, buldukları şartlara göre yenileyebilmekte ve geliştirebilmekte olduklarını söyleyebiliriz. (s. 65-68)

Kitabın altıncı bölümünde yazarın Vincent Monteil'in “Marabouts”, *Islam in Africa* adlı murâbitlarla ilgili yazısının “Günümüz Afrika'sında Murâbitlık ve Murâbitlar” başlıklı çevirisi yer almaktadır. Yazarın çevirisini yaptığı bu yazının başlarında müsteşrik Louis Massignon'un İslâm tasavvufunun Hint, Yunan ve İran mistisizminden etkilendiği ve sûfilerin âyet ve hadislerde ruhbanlık yasaklandığı halde zühd hayatını benimsedikleri iddialarına yer verilmiştir.

Çeviride, murâbitların genellikle Kâdirîlik ve Ticânîlik tarikatlarına bağlı buldukları, yaşadıkları toplumda kabile anlaşmalarında arabulucuk yapma, muhtaçlara yardım etme, Sahra bölgesinde göçebe yaşayan kabilelerin yerleşik hayata geçişini sağlama, bölgede barışı sağlama, ticârî hayatı organize etme, toplumsal yardımlaşma ve dayanışmayı sağlama, eğitim öğretim hizmetlerini yürütme gibi işlerde etkin rol oynadıkları belirtilmiştir. Ayrıca murâbitların Sahra'da güvenliği sağladıkları ifade edilmiş ve son iki asırdır etkin olan bazı murâbitlara temas edilmiştir.

Bazı müsteşrikler tarafından tasavvuf düşüncesinin Hint, Yunan ve İran mistisizminden etkilendiği görüşü ortaya atılarak, tasavvufun kaynağı meselesinde bir zihin karışıklığı oluşturulmaya çalışılmaktadır. Birinci bölümde de temas edildiği gibi tasavvuf düşüncesi, Kur'an ve sünneti merkeze alarak teşekkül eden bir ilmi hüviyete sahiptir. (s. 69-90)

Kitabın yedinci bölümünde yazar, “Sâhibü’s-Sadaka Ebu’l-Abbâs es-Sebtî ve el-Mezhebü’l-Cûdî” başlığı altında Mağribli Müslümanlar arasında cömertliğin pîri olarak tanınan Ebu’l-Abbâs es-Sebtî (ö. 601/1205) ve tasavvuf düşüncesi hakkında bilgilere yer vermiştir. Bu makalede, es-Sebtî’nin hayat hikâyesi, ilim yolculuğu ve cömertliğin pîri unvanını hak edecek davranışlarından bahsedilmektedir. Halkı, bire on veren Allah’la ticarete davet eden es-Sebtî, Nahl suresinin 90. âyetine farklı zamanlarda getirdiği yorumlarla başlangıçta malının yarısını, sonra malının üçte ikisini muhtaçlara infak etmiş, sonra da malını yedi parçaya bölüp bunun iki parçasını eşine, çocuklarına ve bakmakla yükümlü olduklarına, kalan beş parçasını da diğer hak sahiplerine ve muhtaçlara verilmek üzere taksim etmiştir.

Makalede her tarikatın kendine göre bir hizmet sahası olduğu, kimisinin ilmi, kimisinin cihadı, kimisinin hac organizasyonunu kendine çalışma alanı olarak belirlediği, es-Sebtî’nin ise muhtaçlara sadaka vermeyi önceleyen bir anlayışın temsilcisi olduğu ortaya konmuştur. Bu da özünde mânevî gelişimi esas alan tasavvuf anlayışının bunu gerçekleştirmek için farklı usul ve yöntemlere sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir. (s. 91-119)

Kitabın sekizinci bölümünde yazar, “Muhyiddîn-i Arabî’nin İbn Rüşd ile Görüşmesi” makalesi ile sûfiler ve filozoflar arasındaki bazı konulardaki farklı yaklaşımları ele almıştır. Yazarın belirttiğine göre, İbnü’l-Arabî (ö. 638/1240) eserinde İbn Rüşd (ö. 595/1198) ile Kurtuba’da sembolik bir dille konuştuğunu bildirmiştir. Bu sembolik konuşmada temel mesele hakîkate ulaşmada kullanılacak yöntem hakkındadır. İbn Rüşd gibi filozoflara göre hakikat bilgisine ulaşmada akıl ve nazarî bilgiye ihtiyaç vardır. Sûfilere göre ise hakikat bilgisine keşif ulaştırmaktadır.

Yazar İbnü’l-Arabî’nin filozoflara yaklaşımını ve filozofların akıl, vücut ve sudur nazariyesi çerçevesinde görüşlerini ele almıştır. Hakîkate ulaşmayı kendisine konu edinen ilim dallarının kendi sistematiikleri çerçevesinde bir usul belirlediklerini ortaya koyması açısından bu makaledeki bilgiler kıymeti hâizdir. (s. 121-141)

Kitabın dokuzuncu bölümünde yazar, “Mağrib Müslümanlarının Hac Organizatörlüğünü Yapan Tarikat: Sâlihiyye Tarikatı ve Asafî Ribâtı” adlı makalesinde, Kuzey Afrika, Mağrib ve Endülüs’ün fetih hareketleri ile İslâm’la tanıştığına, bölgedeki kabilelerin fetih hareketlerine tepki gösterdiklerine ama âlimlerin ve sâlihlerin özverili çalışmaları ile İslâm’a ısındıklarına temas etmiş, Sâlihiyye tarikatının da bölgede hac organizasyonunu üstlenen rolü ile yaygınlık

kazandığını ve bu tarîkatta seyr u sülûkün hac esnasında yapıldığını ifade etmiştir. Burada Sâlihiyye tarikatının bünyesinde yapılan haccın, sadece dinî bir görevi yerine getirmek olmadığı, aynı zamanda dervişlerin mânevî tekâmülünün gerçekleştiği, terbiye edildiği ve seyahatin erdirici rolünün olduğu bir süreç olduğu anlaşılmaktadır. (s. 140-164)

Kitabın onuncu bölümünde yazar, “Fas’ta Tîunfîr Ribâtı ve Emgâriyye Tarîkatı” adlı makalesinde Mağrib murâbitlik geleneğinin ilk örneği kabul edilen Tîunfîr Ribâtı ve bu ribâtta etkin olan Emgâriyye tarikatını ele almıştır.

Altıncı bölümde yazarın Vincent Monteil’den “Günümüz Afrika’sında Murâbitlik ve Murâbitler” başlıklı çevirisini yaptığı yazıda murâbitlerden kısaca bahsedilmiştir. Yazar, Tî Ribâtı’nın kurucu ailesi sayılan Benî Emgar’ın 11. asırda Hicâz’dan Mağrib’e gelen Peygamber soyundan gelen şerifler olabileceklerini belirtmiş, 15. asırda ribâtın Şâzeliyye ile irtibatlı hale gelerek güçlü bir sûfi merkezine dönüştüğünü ve Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî’nin (ö. 869/1465) yetişmesine zemin hazırladığını ifade etmiştir.

Yazar, ilim ve tasavvuf birlikteliğini esas alan Emgâriyye tarikatının, güçlü konumu ile tasavvufa karşı duran siyasî anlayışların karşısında yer aldığına değinmiş, zamanla Tî Ribâtı’nın ekonomik olarak zenginleşmesiyle, mânevî kimliğinin zayıfladığını, etkisini kaybettiğini belirtmiştir. Ebû Abdullah es-Sağîr’in ribattaki bu kötü gidişe başkaldırısı ile 15. asırda ribâtın şeyhliğinin Cezûliyye’ye geçtiği, bu yeni başlangıçla birlikte öze dönüş çalışmalarının yapıldığı ve ribâtın faaliyetlerinin Portekizlilerin bölgeyi işgaline kadar sürdüğü belirtilmiştir. Bu bölümde, tarikat içinde bozulmaların tarikat içinden ıslahat çalışmalarına tabi tutulduğu hususu önemlidir. (s. 167-199)

Kitabın on birinci bölümünde yazar, “Ahmed Zerrûk’un Hayatı ve Tasavvufî Anlayışı” makalesinde, Afrika’da etkin olan Zerrûkiyye tarikatının kurucusu Ahmed Zerrûk’un (ö. 899/1493-94) hayatı ve tasavvuf düşüncesini ele almıştır. Makalede belirtildiği üzere, ilim hayatının başlarında fakih kimliği ile etkin olan Zerrûk, sûfi yoluna girdikten sonra Kur’an ve sünnete uygun, bidatlerden uzak, merasimden ibaret olmayan, aksiyoner bir tasavvuf anlayışına sahip olmuştur. Zerrûk sağlam ve dinamik bir tasavvuf anlayışı için varlık algısının temellendirilmesini, mârifet duygusunun perçinlenmesini, güçlü bir seyr u sülûk eğitiminin verilmesini, evrâd ve ezkârla gönüllerin sürekli yıkanmasını öngörmüştür. Ahmed Zerrûk’un tasavvuf anlayışına baktığımızda, Afrika’da teşekkül eden fıkıh-tasavvuf birlikteliğinin bir başka örneği olduğunu görüyoruz. (201-244)

Kitabın on ikinci bölümünde yazarın, Trimmingham'ın *The Sufi Orders in Islam* adlı eserinden “Mısır ve Mağrib’de Kurulan İlk Tarikatlar” başlığı altındaki çevirisi yer almaktadır. Bu çeviride Şâzeliyye, Bedeviyye, Desûkiyye tarikatları ile Ebû Medyen Şuayb b. Hüseyin (ö. 594/1198), Ebu'l-Haccâc Yusuf (ö. 642/1244), İbnü'l-Arabî'nin tasavvuf anlayışını benimseyen İbn Seb'in (ö. 669/1270) ve halifesi Şüşterî (ö. 668/1269), Ebu'l-Abbâs Ahmed el-Mursî (Şâzeli'nin en önde gelen halîfesi) (ö. 686/1287), Tâceddin b. Atâullah Abbâs (ö. 709/1309) adlı sûfilere temas edilmiş, Merini Devleti ve Hafsi Devleti zamanında tasavvufun etkin rol oynadığı vurgulanmıştır. (245-253)

Kitabın on üçüncü bölümünde yazarın Trimmingham'ın *Islam in West Africa* adlı eserinden “Batı Afrika’da Tasavvuf Akımlarının Etkisi” adlı çevirisi yer almaktadır. Bu çeviride bu bölgede Kâdiriyye, Ticâniyye, Şâzeliyye ve sonraları da Senûsiyye'nin etkin rol oynadığına temas edilmiş, bu tarikatların mistik anlayıştan uzak bir İslâm anlayışını temsil ederek faaliyetlerde bulunduğuna dikkatimiz çekilmiştir. Bu da bize gösterir ki sûfiler buldukları coğrafyada halkın temel ihtiyaçları ne ise, hangi eğitimi öncelikle gerekiyorsa ona göre bir eğitim anlayışını uygulamışlardır. (s. 255-274)

Kitabın on dördüncü bölümünde yazar, Mervyn Hiskett'ten “Batı Afrika’da Kurulan İki Derviş Devlet” adlı çeviriye yer vermiştir. Bu iki derviş devletten birisi Şeyh Osman b. Fûdî'nin (ö. 1232/1817) çabaları ile kurulan en parlak devrini oğlu Şeyh Muhammed Bello (ö. 1253/1837) zamanında yaşayan Fülânî İslâm Devleti, Müslüman yazarların tabiri ile Sokoto Halifeliği, diğeri ise Sokoto hilafetine komşu Şeyh Ahmed b. Muhammed'in (ö. 1260/1844) kurucusu olduğu Masina devletidir.

Çeviride, her iki devletin şer'î esaslara göre bir devlet düzeni oluşturduklarına, Sokoto halifeliğinin Habe Krallığı üzerine bir yapı oluşturmasının onun zaafı olduğuna, Masina devletinin yeni bir düzen kurmasının onu, Sokoto halifeliğine göre daha başarılı kıldığına temas edilmiştir.

Sokoto halifeliğinde ribâtların kurulması, bu ribâtların hem güvenlik hem de eğitim merkezi olarak kullanılması, halkın dili olan Hausa dillerinde ve Arapça olarak pek çok eserin yazılması dikkate değer çalışmalardır. Sokoto halifeliği zamanında, âhir zamana vurgu yapan ve mehdîlik düşüncesini konu edinen eserlerin özel bir önemi vardır. Cihadın başlatılması ve hilâfetin kurulması, âhir zamanın, mahkeme-i kübrânın ve Mehdî'nin gelmesine yardım etmek amacını taşımaktadır. Böylece Mehdî gelinceye kadar istenen ortam hazırlanmaya çalışılmıştır. Burada

Müslümanların buldukları coğrafyada kendilerini motive edecek dinî sâikleri öncelediklerini görüyoruz.

Hilafet merkezine yapılan saldırılar, saltanat içi rekabetler, isyanlar ve İslâmî hayattan uzak yaşantıların artması gibi sebeplerle Sokoto Halifeliği'ndeki düzen bozulmuş, devlet zayıflamış, nihayet İngiliz işgaliyle de Sokoto Halifeliği ortadan kalkmıştır.

Sokoto Halifeliği (Fülânî Devleti) ve Hamdallahi Hanedanlığı'nın (Masina Devleti'nin) siyâsî ve dinî yaklaşımları şöyle belirtilmiştir:

Fülânilerin yaptığı Hause cihadı, Habe'nin sulandırılmış İslâm anlayışına tepki olarak yapılmış, Masina cihadı ise, Müslümanlıkla uzaktan yakından ilgisi olmayan Bambaralılara ve Dikko ardo'elerine karşı yürütülmüştür. Sokoto hilafetinin önceki kültürün üzerine hilafetini sürdürmesi, Şeyh Ahmed'le (ö. 1260/1844) ayrıştıkları temel bir noktadır.

Sokoto cihadının ılımlı bir İslâm anlayışına sahip Jenne ve Timbuktu İslâm kültürünün mirasını devam ettirmesi Fülânilerin muhafazakâr bir dinî tutum benimseyen Şeyh Ahmed'le çatışma yaşadıkları bir diğer husustur.

Masina Devleti'nin şehir ve kasaba dışındaki câhil ve göçebe kültüre sahip insanlara İslâm'ı ulaştırmak için yaptıkları, özellikle bu göçebe kültürün yaygın olduğu bölgelerde, İslâmî bir edebiyatın oluşmasında etkili olmuştur.

Sokoto hilafetinin zayıf noktası, kurulan devlet düzeninin önceki yıkılan devlet düzeni üzerine bina edilmesidir. Bozuk bir düzeni doğrultmaya çalışmaktansa, yeniden bir düzen kurmak daha sağlıklı sonuçlar ortaya çıkarabilirdi. (s. 275-311)

Kitabın on beşinci bölümünde yazarın Mervyn Hiskett'in *Development of Islam in West Africa* adlı eserinden "Batı Afrika'da Kâdirî Tarikatına Mensup Tasavvufî İslahat Hareketleri" adlı çevirisi yer almaktadır. Bu bölümde kitabın beşinci bölümünde "İhyâ Hareketleri" başlığı altında geçtiği üzere, Müslüman coğrafyada işgallerin başlaması, Müslümanların bu işgaller karşısında zayıf kalması gibi gerekçelerle ıslahat hareketlerinin ortaya çıktığı belirtilmiştir. Bu hareketlerden biri Hz. Peygamber'in öngördüğü sade İslâm anlayışını savunan bununla birlikte sûfilerin uygulamalarının ve söylemlerinin karşısında yer alan Vehhâbiliktir. Sûfiler de karşılaşılan yeni durum için kendilerini yenilemeye başlamışlar, Mağrib ve Merkezi Sudan'da canlı bir hareket olarak Kâdiriyye'den doğan yeni güçlü bir tarikat olarak Ticâniyye ortaya çıkmıştır. Böyle bir ortamda Müslümanların

arasında, kendilerini düştükleri kötü durumdan kurtaracak bir Mehdi'nin geleceği inancı belirginleşmiştir.

Batı Afrika'da ortaya çıkan ilk ıslahat hareketleri Hausa ve Nijer, Sanhaja halkı, Kunta şeyhleri ve İneslemen Tuaregleri tarafından gerçekleştirilmiştir.

Bir önceki bölümde de geçtiği üzere, Fülânî ve Masina devletlerinin kurulması ıslahat hareketlerinin sonucunda gerçekleşmiştir. Habe Hanedanlığı bünyesinde bulunan sûfi Fülânîler'e karşı devletin sert tutumu, Fülânî sûfilerinin Şeyh Osman b. Muhammed b. Osman b. Salih (ö. 1232/1817) önderliğinde direniş hareketine başlamasına sebep olmuş, fikrî mücadeleden sonuç alamayan Fülânîler sonunda silahlı mücadele ile Habe Hanedanlığı'na son vererek kendi devletlerini kurmuşlardır. Fülânî hareketi, sûfilerin sadece kendi iç âlemleri ile ilgilenen kişiler değil, gerektiğinde ellerine silahı alıp cephede cihad eden kişiler olabileceklerinin örneklerinden biridir.

Hausa bölgesinde kurulan bu devletle İslâm, hâkim din konumuna gelmiş, siyâsî yetkiler âlimlerin uhdesine verilmiş, dağınık olan Habe Krallıkları İslâmî emirliklere dönüşerek Sokoto Halifeliğine bağlanmış, önemli ticaret yolları Sokoto Devleti'nin kontrolü altına girmiş, cihad düşüncesi bölgede popüler hale gelmiştir. İslâmî bir yönetim anlayışı ile kurulan devlette dinî ideallerin kötüye kullanılması ve din adına yanlış uygulamaların olması siyâsî alandaki başarının, toplum nezdinde gerçekleşmesine imkân tanımamıştır. Dinî ve sosyal alanda ileri düzeyde gelişmelerin olmamasının sebeplerinden biri, kurulan yeni devletin eski Habe Krallığı'nın yönetim anlayışını devam ettirmesidir.

Masina Devleti'nin kurucusu Şeyh Ahmed'in ıslahat hareketi ile Masina, Segu, Kaarta ve Timbuktu gibi bölgeler tek bir İslâm devleti çatısı altında toplanmıştır. Ayrıca bu ıslahat hareketinde, İslâm'ı şekil yönü ile tanıyan kitleler, sünnete uygun bir İslâm anlayışına sahip olmuşlardır. Hayatlarını çapulculuk, talan ve baskınlarla geçiren göçebe halk, Masina ıslahat hareketi sonucunda yerleşik hayata geçmiş ve bölgenin en varlıklı çiftçileri olmuşlardır.

İhtiyaç duyulduğunda toplumda İslâmî-tasavvufi bir ıslahat fikrinin ortaya çıkacağını ve bu fikrin/fikirlerin hayat bulması için mücadelenin başlayacağını hatırlatması açısından bu bölümdeki örnekler dikkate değerlidir. (s. 313-338)

Kitabın on altıncı bölümünde yazarın Mervyn Hiskett'in "*Northern Nigeria*", *Islam in Africa* adlı eserinden "Kuzey Nijerya" başlıklı çevirisi yer almaktadır. Çeviride, 15. asır ortalarında Müslüman Fülânîler'in bölgeye intikali ile birlikte İslâmî uyanışın başladığı, putperestlerin Müslüman olması için çalışmalar

yapıldığı ve özellikle Sudan’da doğru bir İslâm anlayışının yerleştiği vurgulanmıştır. Çeviride yukarıdaki iki bölümde de ele alınan Fülânîler’in faaliyetleri ve devlet kurmaları konusuna temas edilmiştir. (s. 339-357)

Kitabın on yedinci bölümünde yazarın Mervyn Hiskett’in *The Sword of Truth (The Life Times of The Shehu Usuman dan Fodia)* adlı eserinden “Kuzey Nijerya Tarihi ve Hausa Müslümanları” başlıklı çevirisi yer almaktadır. Çeviride, önceki üç bölümde geçen Hausa bölgesindeki Müslümanların devrimci hareketleri yer almaktadır. Çeviride, günümüzde Kuzey Nijerya olarak belirtilen Hausa bölgesinde 15. asırda Bornu, 16. asırda Songhay, 19. asırda da Fülânî devletlerinin kurulduğu, sonrasında da sömürgeci güçlerin tehdidi altında olduğu belirtilmiştir. Çeviride, Hausa’da İslâm’ın 14. asırda yayılmaya başladığı, genel anlamda bölgedeki İslâmî yapılanmanın Kuzey Afrikalı âlim Muhammed el-Mağîlî (ö. 908/1504) tarafından gerçekleştirildiği belirtilmiştir. (s. 359-372)

On sekizinci bölümde yazar, “Osman b. Fûdî ile Muhammed el-Kânimî Arasındaki Mektuplaşmalar” adlı makalesinde Batı Afrika’da siyasî ve ilmî kişilikleri ile tanınmış Fülânî Hareketi’nin önderi, Sokoto Halifeliği’nin kurucusu Osman b. Fûdî ile Bornu Devleti nezdinde güçlü konumu, ilmî ve tasavvufî kişiliği ile tanınan Muhammed el-Kânimî arasındaki ilmî ve siyasî içerikli tartışmaların yer aldığı yazışmalara yer vermiştir. Yazar, her iki âlimin tahsil hayatını aktardıktan sonra Fülânî Devleti ile yine Müslüman olan Bornu Sultanlığı arasındaki savaş durumunun bu iki şahsiyet arasındaki mektuplaşmalara nasıl yansıdığını aktarmıştır.

Yazarın belirttiğine göre, 1810-1813 yılları arasında Fülânîler ile el-Kânimî arasında mektuplaşmalar olmuştur. el-Kânimî’nin ithamları, keskin söylemleri ve durmak bilmeyen eleştirileri Osman b. Fûdî’yi yorgun bırakmış, ileri düzeyde tedirgin etmiş ve moral bozukluğuna sebep olmuştur. Her iki taraf kendi açısından konuyu değerlendirerek haklılığını ortaya koymaya çalışmıştır. el-Kânimî, Osman b. Fûdî’nin silahlı mücadelesinde benimsediği radikal çizgiyi sorgularken, Osman b. Fûdî silahlı mücadele yapmaktaki haklılığını, mücadelelerinin sağlıklı bir çizgide yürüdüğünü ispata çalışmıştır. Uzun soluklu bu mektuplaşmaların sonunda her iki taraf arasında uzlaşma sağlanmıştır. Yazarın verdiği bilgilerden hareketle, savaş ortamının psikolojik tutum ve davranışlarda yanlış tutumlara sebep olduğunu, olayların doğru analizini engellediğini söyleyebiliriz. (s. 373-445)

On dokuzuncu bölümde yazar, “Osmanlı Devleti ile Senûsiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler” adlı makalesinde, Senûsiyye’nin Libya’da etkin bir tarikat olduğunu ve Libya’nın 1517’de Osmanlı hâkimiyetine girdiğini belirtmiştir. Yazar

Libya'nın 1711-1835 yılları arasında Karamanlılar'ın hâkimiyetine girdiğini, 1835'den itibaren tekrar Osmanlı hâkimiyetine geçtiğini, bu ikinci Osmanlı döneminde Senûsiyye'nin piri Muhammed b. Ali es-Senûsî'nin (ö. 1276/1859) Libya'da ilk zâviyesini kurduğunu belirtmiştir.

Müellif, Senûsiyye'nin ictimâî ve siyasî etkinlikleriyle tanınmaktan çok tasavvufî kimliğiyle ön plana çıkan, irfânî tasavvuf çizgisinden çok amelî ve selefî tasavvuf çizgisine sadâkati benimseyen, ayrıca sünnete bağlılığı, zühdü, riyâzet ve mücâhedeyi esas alan bir tarikat olduğunu belirtmiştir.

Özköse, Mekke'de kurulan tarikatın Kuzey Afrika faaliyetleri ile bu bölgedeki siyasî boşluğu doldurmaya çalıştığını, çalışma hayatı, adalet sistemi, kültürel hayat, sosyal barış alanlarında etkin olduğunu ve özellikle Sahra coğrafyasına ulaşmadaki başarısını belirtmiştir.

Yazar, Osmanlı Devleti'nin başlarda Senûsiyye'ye mesafeli olduğunu, zamanla aradaki şüphelerin ortadan kalktığını, Fransız yayılcılığına karşı Osmanlı Devleti'nin Senûsiyye'ye destek olduğunu ve en sıkı ilişkilerin II. Abdülhamid döneminde gerçekleştiğini belirtmiştir.

Özköse, II. Meşrutiyet'in ilanı karşısında Senûsîler'in İttihat ve Terakki Partisi'nin milliyetçi söylemlerinden rahatsız olduklarını, bu durumun ümmet anlayışına zarar vereceğini düşündüklerini ifade etmiş, Sultan Reşad ve Sultan Vahdetin dönemlerinde Osmanlı hilafeti ile ilişkilerin devam ettiğini belirtmiştir. Osmanlı Devleti ile en sıkı ilişki kuran Senûsiyye şeyhinin Seyyid Ahmed eş-Şerîf olduğunu belirten yazar, Seyyid Ahmed eş-Şerîf'in Trablusgarp Savaşı'nda Osmanlı'nın yanında savaştığını, Uşi Antlaşması ile Osmanlı bölgeden ayrılrsa bile İtalyanlara karşı mücadeleye devam ettiğini ve I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın doğu cephesinde İngilizlere karşı mücadele ettiğini vurgulamıştır.

Özköse burada Senûsiyye'nin bölgede şartların zorlaştığı bir dönemde mücadelecî ve aksiyoner yönleri ile etkin olan, Osmanlı ile sıkı ilişkiler kuran ve kendisi zor durumda iken bile Osmanlı'ya destek veren bir tarikat olduğunu vurgulamıştır. (s. 447-469)

Kitabın yirminci bölümünde yazar, "Ahmed eş-Şerîf'in Anadolu'daki Millî Mücadele'ye Katılışı" adlı makalesinde Senûsî şeyhi Ahmed eş-Şerîf'in Anadolu'daki millî mücadelede yaptıklarını konu edinmiştir. Özköse, millî mücadelede Anadolu'da pek çok din adamının önde yer aldığını, Mücâhid-i Mevleviyye Alayı, Üsküdar Özbekler Tekkesi gibi tasavvuf erbabı tarafından ciddi

gayretlerin olduğunu ve Kuzey Afrika’da Senûsiyye’nin üçüncü lideri Seyyid Ahmed eş-Şerîf’in de yer aldığını belirtmiştir.

Yazar, bir önceki bölümde de geçtiği üzere Osmanlı ile sıkı ilişkileri bulunan Senûsîlerin üçüncü şeyhi Seyyid Ahmed eş-Şerîf’in Fransız, İtalyan ve İngiliz işgali karşısında Osmanlı’dan yardım istemek amacıyla İstanbul’a geldiğini, şartların geri dönmesine müsaade etmediğini ve onun da Anadolu’da başlayan millî mücadeleye destek verdiğini ifade etmiştir.

Ahmed eş-Şerîf’in millî mücadelenin sadece Anadolu’da değil, İslâm âleminde ve özellikle Hindistan’da popülerlik kazanmasında etkin rol oynadığını belirten yazar; yeni devletin kurulması ve TBMM’nin açılması sonucunda hilâfetin kaldırılması ile birlikte Seyyid Ahmed eş-Şerîf’in hayal kırıklığına uğradığını, bunun sonucu olarak Türk hükümeti tarafından onun Mersin’in bir Hristiyan köyünde ikamet etmek mecburiyetinde bırakıldığını, II. Abdülhamid’in Beyrut’ta ikamete mecbur tutulan oğlu Emir Selim Efendi’ye gönderdiği bir mektuptan dolayı, Türkiye aleyhine işler yapacağı düşüncesi ile Türkiye’den gönderildiğini belirtmiştir. Türkiye’den Şam’a geçen Seyyid Ahmed eş-Şerîf, Filistin ve Mekke’ye uğradıktan sonra Yemen ile Suud arasındaki Asir adı verilen ara bölgeye yerleşmiş ve hayatının son dokuz yılını burada geçirmiştir.

Bir ihyâ hareketi olarak zorlu şartlarda bölgenin selameti için çalışan Senûsiyye’nin Osmanlı Devleti ile sıkı ilişkiler kurmasında halifelik makamının önemli rol oynadığı söylenebilir. Seyyid Ahmed eş-Şerîf’in yardım istemek için geldiği İstanbul’dan geri dönmemesi, bir kenarda oturmaktansa o esnada Anadolu’daki millî mücadeleye bütün varlığıyla katılması, “sûfi ibnû’l-vakt” sözünün ispatı olarak değerlendirilebilir. (s. 471-488)

Kitabın yirmi birinci bölümde yazar, “Ahmed Şerîf’in Sivas’ta Düzenlediği İslâm Birliği Kongresi” adlı makalesinde bir önceki bölümde de kendisinden bahsedilen Seyyid Ahmed Şerîf’in millî mücadeleye destek için Sivas’ta düzenlediği İslâm Birliği Kongresi’nden bahsetmiştir. (s. 489-505)

Kitapla ilgili genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, Afrika’da Müslümanların yaygın olarak yaşadıkları yerlerdeki tasavvufî hareketlerin İslâm’ın başlangıcından günümüze kadar geçirdiği serüveni farklı yönleriyle ele alması açısından bu eser çok önemli bir boşluğu doldurmuştur. Sûfilerin tekkede, dergâhta, zâviyede vaktini geçiren, dünya işlerine karışmayan insanlar olmadıklarını ispat edecek pek çok bilgiyi barındırması yönü ile de dikkate değer bir eserdir. Afrika’da sûfilerin devlet yıkıp devlet kurduklarının ve sömürgeci güçlere karşı siyasî ve

silahlı m¼cadele yaptıklarının yabancı yazarların kitap ve makalelerinden çeviriler ve yazarın bizzat bölgede yaptığı araştırmalarla ortaya konması, koşullar neyi gerektiriyorsa s¼filerin ona göre şekillendiklerini göstermesi açısından önemlidir. Kitapta Afrika'da tasavvufun bölgenin kendine özg¼ şartlarına göre şekillendiğini ortaya konmuş ve s¼filerin bölgede her zaman etkin rol oynadıklarını farklı örneklerle gündeme taşınmıştır. Kitapta, Afrika'daki tasavvufi hayatı baştan sona anlatan bir içerikle yazılmadığı ve yazarın makale ve çevirilerinden oluşması sebebiyle bazen konu tekrarları söz konusu olmuştur.

Kaynakça

Özköse, Kadir. (2019). *Afrika Tasavvuf Araştırmaları*. Kalem Yayınevi.